

פרוזבול – מוסרני לכם הדיינים

א. מוסר שטרותיו ופרוזבול

במשנה מובאת רשימה של תחומי ממון עליהם לא חלה מצוות שמיטת כספים (שביעית י', ב-ד):

ב. ...וכל מעשה בית דין אין משמטין. המלוה על המשכון, והמוסר שטרותיו לבית דין אינן משמטין.
ג. פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן כשראה שנמנעו העם מלהלוות זה את זה ועוברין על מה שכתוב בתורה: "השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל" (דברים טו, ט) התקין הלל לפרוזבול.
ד. זהו גופו של פרוזבול: מוסר אני לכם איש פלוני ופלוני הדיינים שבמקום פלוני שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה והדיינים חותמין למטה או העדים.

במשנה ב' רשימה של ענינים ממוניים שעליהם לא חלה שמיטת כספים, גם כששביעית מהתורה, ועוד לפני תקנת הפרוזבול של הלל. משניות ג'-ד' עוסקות בתקנת הפרוזבול של הלל. רצף המשניות מלמד שיש מכנה משותף בין רשימת עניני הממון שלא משמטים.

מוסר שטרותיו לבית דין הוא מלווה שלא מצליח לגבות את החוב של הלווה, ועל כן הוא מבקש את התערבות בית הדין. אישור בית הדין יאפשר לגבות את החוב אף בכפייה, שהרי בית דין יכול להפקיע ממון (הוצאה לפועל). לפי רש"י יש זהות בין מוסר שטרותיו לבין פרוזבול. כך כתב בגמ' רש"י (מכות ג, ב):

מוסר שטרותיו לב"ד – הוא פרוזבול שהתקין הלל. שכתוב בו מוסרני לכם פלוני ופלוני הדיינים שבמקום פלוני שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה.
אין משמטיין – דלא קרינן ביה "לא יגוש" שהרי אינו תובע כלום.

לפי רש"י, הלל הרחיב את האפשרות ההלכתית של 'המוסר שטרותיו לבית דין אינו משמט', ותיקן שכל מלווה יכול למסור את שטרות ההלוואות לבית הדין, ולא רק מלווה שהגיע זמן ההלוואה ולא הצליח לגבותה בעצמו ונזקק לעזרת בית הדין. חתימת הדיינים על הפרוזבול מהווה אישור שהם קיבלו אותו, ובכך הם מייפים את כוחו לגבות. המוסר איננו עובר על איסור 'לא יגוש' כי הוא אישית איננו תובע

מהמלווה, אלא הוא גובה מכח סמכות בית הדין שאפשר לו לגבות. אך תוספות חלקו על רש"י (מכות ג, ב):

המוסר שטרותיו לב"ד - פירש הקונט' דהיינו פרוזבול. ולא נראה דהא במסכת שביעית (פ"י מ"ב) תני המוסר שטרותיו לב"ד, והדר קתני פרוזבול אינו משמט, אלמא תרי מילי נינהו. לכך נראה דתרי מילי נינהו, ומוסר שטרותיו לב"ד מדאורייתא אינו משמט.

תוספות הבינו שרש"י זיהה לחלוטין בין מוסר שטרותיו לבית דין לבין פרוזבול, אלא שהתוספות הניחו שאם במשנה כתוב שמוסר שטרותיו אינו משמט, ואחר כך כתוב הלכה נוספת שפרוזבול אינו משמט, משמע שאילו שני דברים שונים. ועל כן תוספות כתבו: "לכך נראה דתרי מילי נינהו. ומוסר שטרותיו לבית דין מדאורייתא אינו משמט".¹

אמנם על הערת תוספות שלא יתכן שמוסר שטרותיו ופרוזבול זו אותה פעולה, כבר העיר הריטב"א (מכות שם):

כל שמוסר שטרותיו ממש לב"ד מדאורייתא אינו משמט דהא נגוש ועומד הוא. והלל תקן פרוזבול שלא יהא צריך למסור שטרותיו, וכן משום מלוה על פה שיאמר להם מוסרני וכו' וכדפרישנא בדוכתא. ואפשר כי רש"י ז"ל כך רוצה לומר דהיינו תקנת פרוזבול כלומר אהא אסמכה.

לדברי הריטב"א, יתכן שגם רש"י לא התכוון לומר שפרוזבול זו אותה פעולה כמו מוסר שטרותיו. אדם שכתב פרוזבול איננו צריך למסור שטרותיו בפועל, והפרוזבול מועיל גם למלווה בעל פה. רש"י רצה לומר שהלל שאב את הרעיון של פרוזבול מההלכה של מוסר שטרותיו לבית דין, ומאחר ששמיטה מדרבנן, הלל פישט את התהליך ותקן שכל אדם יכול למסור שטרותיו לבית דין באמצעות פרוזבול, ואף כשמדובר במלווה בעל פה. כך גם הסביר בפני יהושע (מכות שם):

מפרש רש"י דבאמת חדא מלתא היא דאי לאו דמוסר שטרותיו לב"ד אינו משמט מדאורייתא לא היה הלל מתקן פרוזבול. אף דשביעית בזמן הזה מדרבנן מ"מ כל מאי דתיקנו רבנן כעין דאורייתא תיקון, אלא כיון דמוסר שטרותיו לב"ד אינו משמט מדאורייתא, מש"ה התקין הלל פרוזבול והוי נמי כעין דאורייתא.

תקנת הלל מושתתת על הכלל 'כל דתיקנו רבנן כעין דאורייתא תיקון'. פרוזבול יעיל כששביעית מדרבנן, כמו שמסירת שטרות לבית דין מועילה גם כששביעית מהתורה.

1. יש מבין הראשונים שהסבירו כרש"י ויש שהסבירו כתוס'. בדברינו להלן נתמקד בעיקר בדברי רש"י ותוספות. אמנם ידוע הכלל שעורכי התוספות במסכתות הם עורכים שונים, ובכל זאת נאחד את דברי התוספות במסכתות השונות לעמדה אחת.

ב. "מוסרני... כל חוב": מסירת שטרי חוב או מסירת הודאה על גביית חובות

המחלוקת בין רש"י לתוספות היא עקרונית ועקבית, ויש לה ביטויים בהלכות אחרות הקשורות לפרוזבול. בגמ' בבא קמא לו, ב-לז, א ובגיטין לז, א נאמר:

אמר רב יהודה אמר שמואל: יתומין אין צריכין פרוסבול; וכן תני רמי בר חמא: יתומין אין צריכין פרוסבול, דרבן גמליאל ובית דינו אביהן של יתומין.

רש"י בגיטין שם הסביר:

אביהן של יתומין הן - וממונים עליהן ועל ממונם, והיו שטרותיהן כמסורים לב"ד.

רש"י לשיטתו שפרוזבול הוא מסירת שטרות, וההלכה שיתומים לא צריכים לכתוב פרוזבול נובעת מכך ששטרותיהם נחשבים כאילו הם מסורים לבית דין. רש"י בגמ' בבבא קמא שם ביאר יותר והסביר את דין פרוזבול של יתומים, והרחיב בתקנת פרוזבול:

אין צריכין פרוזבול - דכלאו הכי לא משמט שביעית לחוב שלהן דאנן ידיהו דיתמי אנן ורמי עלן להפוכי בזכותיהו. הלכך שטרות שלהן כמסורים לב"ד דמי, ותנן: "המוסר שטרותיו לב"ד אין משמיטין, וזהו גופו של פרוזבול מוסרני לכם פלוני ופלוני הדיינין" במסכת גיטין (דף לו).

גם כאן כתב רש"י שהשטרות של היתומים כאילו מסורים לבית הדין ועל כן הם אינם צריכים לכתוב פרוזבול. רש"י עקבי בשיטתו ומדבריו יש ללמוד כיצד הוא פרש את המשניות: "ותנן: המוסר שטרותיו לב"ד אין משמיטין, וזהו גופו של פרוזבול מוסרני לכם פלוני ופלוני הדיינין". רש"י חיבר את המשנה העוסקת במסירת שטרות למשנה העוסקת בפרוזבול, למרות שהן אינן כתובות ברצף ישיר במשנה במסכת שביעית בפרק י. "המוסר שטרותיו לב"ד אין משמיטין" זו משנה ב, ואילו "וזהו גופו של פרוזבול מוסרני לכם פלוני ופלוני הדיינין" זו משנה ד. יתכן שהפועל המשותף: "מסר" - "המוסר שטרותיו", ו"מוסרני לכם", הוא הסיבה שרש"י ראה קשר הדוק בין המוסר שטרותיו לבית דין לביין פרוזבול.

גם בבבא קמא לז, א הקשו תוספות על רש"י, אך לא כמו בתוספות במכות ג, ב מכיוון שאלו שני תחומים שונים. וכך שאלו:

אין צריכין פרוזבול - דשטרות שלהם דמי כמסורין לבית דין, כך פירש בקונטרס. וא"ת מלוה על פה מאי איכא למימר דכותבין עליה פרוזבול כדמוכח בהשולח (גיטין דף לו).? וי"ל דהוי כאילו החוב שלהם מסור לב"ד. ואפילו אין ללוה קרקע, מקנים לו חכמים קרקע בשביל תקנת היתומים שאין כותבין פרוזבול אלא על הקרקע (גיטין לז ע"א).

תוספות שמו לב שרש"י הדגיש שכאילו שטרות היתומים מסורים לבית הדין, ועל כך הם שאלו, אם כן מה בדבר הלוואות בעל פה של יתומים? בתוספות צויין לגמרא בגיטין לו, א, אם כי שם אין התייחסות למלווה על פה. אמנם שביעית משמטת גם מלווה בעל פה (משנה שביעית י, א). אלא שאפשר שלתוספות היה ברור שדברי המלווה: "מוסרני... שכל חוב שיש לי שאגבנו כל זמן שארצה" הכונה גם למלווה בעל פה. תוספות השיבו: "וי"ל דהוי כאילו החוב שלהם מסור לבית דין". אין הכוונה שכאילו השטרות נמסרים לבית דין אלא תוספות דייקו וכתבו: "כאילו החוב" נמסר לבית דין, כולל גם מלווה בעל פה.²

יתכן שכאן טמונה מחלוקת רש"י ותוספות בהבנת מהות הפרוזבול. לפי רש"י, ושלא כהסבר הפני יהושע והריטב"א, כתיבת הפרוזבול היא בעקבות מסירת השטרות עצמן. כך כתב רש"י בגיטין לב, ב:

מוסרני לכם - לקמן (דף לו) הוא בפרקין גבי פרוזבול שהוא מוסר שטרותיו לב"ד דאיהו לא תבע ליה לבעל חוב אלא הב"ד והן יורדין לנכסיו ולא קרינא ביה לא יגוש.

וכך כתב רש"י בגיטין לו, א:

מוסרני לכם - את שטרותי שאתם תהיו נוגשים ואני לא אגוש.

וכך כתב רש"י בכתובות פט, א:

פרוזבול - במסכת גיטין מפרש בפרק השולח גט (דף לד): הלל התקין פרוזבול כדי שלא תשמט שביעית. שמוסר שטרותיו לב"ד שיגבו מן הלווה חובו כל זמן שיתבענו דהשתא לא קרינן ביה "לא יגוש" שאינו תובעו כלום אלא הב"ד תובעו, שהפקירם היה הפקר והם יורדין לנכסיו.³

בעוד שתוספות פירשו אחרת מרש"י, "מוסרני לכם כל חוב" - אין מדובר על מסירת שטרות, אלא מסירת מודעה. שטר הפרוזבול הוא הודעה על כך שהאדם מוסר את חובותיו לבית הדין, ובעקבות זאת בית הדין ייפה את כוחו של המלווה לגבות את החוב. לכן באשר ליתומים פירש התוספות בבא קמא שם: "כאילו החוב שלהם מסור לב"ד" ולא כאילו שטרי החוב מסורים לבית דין כדברי רש"י.

כך פירש הרמב"ם את המשנה (שביעית י, ד):

מוסר אני לכם, ענינו מעיד אני אתכם בכך וכך.

2. הפני יהושע בגיטין לו, א ד"ה מוסרני דייק מדברי רש"י שפרוזבול אינו משמט אלא במלווה בשטר ולא במלווה בעל פה. כך כתב גם בתומים סימן סז ס"ק כג.

3. וכן בבא בתרא כז, א ד"ה פרוזבול.

מעיד אני אתכם – אני מוסר לכם הודעה שאני גובה בשמכם את החובות שחייבים לי. כך גם פירש הרב מנחם המאירי (בית הבחירה גיטין לו, א):

דמדאורייתא מוסר שטרותיו ליד בית דין ממש, אבל זו (=פרוזבול) אינו מוסר להם, אלא שכותב חובותיו במזכרת ומביא להם ואומר להם מוסרני כו' והם כותבין ומדמסר לנא פרוזבולא.

מסירת שטרות לבית דין היא מסירה ממשית, ואילו פרוזבול זו מסירת הודעה ובית הדין מאשר ומתקף את ייפוי הכח למלווה לגבות בשמם את החובות. המחלוקת בין רש"י לבין תוספות היא בפירוש המילים במשנה (שביעית י', ד): "מוסרני לכם... כל חוב", מסירת שטרי חוב או מסירת הודעה על גבית חובות.

במקום אחד בסוגית פרוזבול פרשנות רש"י קרובה יותר לפרשנות תוספות. בגמרא בגיטין לו, א נאמר:

רבנן דבי רב אשי מסרי מילייהו להדדי. רבי יונתן מסר מילי לר' חייא בר אבא, אמר ליה: צריכנא מידי אחרינא? אמר ליה: לא צריכת.

כאן נאמר במפורש שאין מוסרים שטרות אלא 'מילייהו להדדי'. וכך פירש שם רש"י:

מסרי מילייהו – בלא כתיבת פרוזבול. אלא כך אמר לחברים: הרי אתם בית דין, וחובי מסור לכם לגבותו כל זמן שארצה.

'וחובי מסור לכם' – לא מסירת השטרות, וכשם שהתוספות (בבא קמא לו, א) פירשו את מהות הפרוזבול. לפי התוספות, בני אדם רגילים שאינם תלמידי חכמים צריכים לומר את האמירה הזו בפני בית דין ולכתוב פרוזבול, ותלמידי חכמים אומרים את האמירה הזו בינם לבין עצמם ואף לא צריכים לכתוב פרוזבול..

כמעשיהם של רבנן דבי רב אשי, רצה רב נחמן להציע לכל. במסגרת הדיון בגמרא בגיטין לו, ב אם יש לבטל את תקנת הלל או להיפך לחזקה, אומר רב נחמן שהוא רוצה לקיים התקנה:

ורב נחמן אמר: אקיימנה. אקיימנה? הא מיקיים וקאי! הכי קאמר: אימא ביה מילתא, דאע"ג דלא כתוב ככתוב דמי.

רש"י פירש:

אימא ביה מילתא – אושיב בית דין ואתקין דסתם מלוין יהו כמוסרין שטרותיהן לבית דין ואף על גב דלא כתב ניהוי כמו שכתב.

התקנה תהיה שימסרו חובות וזה יחשב 'כמוסרין שטרותיהן לבית דין'.⁴

ג. הפקר בית דין הפקר או דרשת הפסוק: "את אחיך תשמט ירך"

1. מוסר שטרותיו

כאמור, רש"י זיהה בין מוסר שטרותיו שאינו משמט (משנה שביעית י, ב) לבין פרוזבול שאינו משמט (משנה שביעית י, ג-ד). מדוע מוסר שטרותיו לבית דין לא משמט? במדרש ההלכה בספרי נאמר (דברים פרשת ראה פסקא ק"ג):

"אשר יהיה לך את אחיך תשמט ירך" (דברים טו, ג), ולא של אחיך בירך. מיכן אתה אומר המלוה על המשכון אין משמט.

"את אחיך תשמט ירך" ולא המוסר שטרותיו לבית דין. מיכן אמרו התקין הלל פרוסבול מפני תיקון העולם, שראה את העם שנמנעו מלהלוות זה את זה.

מדרש ההלכה קשר בין מסירת שטרות לבין פרוזבול, ויתכן שמכאן שאב רש"י את התובנה שיש זהות בין מסירת שטרות לבין פרוזבול. אמנם, רש"י בפירושו לסוגיות פרוזבול לא הזכיר כלל את מדרש ההלכה הזה.

באופן דומה שנינו גם בתלמוד ירושלמי (שביעית י, ב):

"את אחיך תשמט ירך" ולא המוסר שטרותיו לבית דין. מכאן שמכו לפרוזבול שהוא מן התורה. ופרוזבול דבר תורה הוא? כשהתקין הלל סמכוהו לדבר תורה.⁵

כאמור, רש"י לא הזכיר בדבריו בשום מקום את דברי מדרש ההלכה, ופרשנותו למהות הפרוזבול מבוססת על דברי הגמרא בגיטין לו, א הדנה בתקנה של הלל:

ומי איכא מידי, דמדאורייתא משמטא שביעית, והתקין הלל דלא משמטא?

הדיון כאן כאמור הוא על פרוזבול, והתשובה לשאלה זו היתה יכולה להיות כמו ע"פ מדרש ההלכה, שכשם שמוסר שטרותיו לא משמט כך גם פרוזבול. אך תשובת הגמרא אחרת:

אמר אביי: בשביעית בזמן הזה, ורבי היא; דתניא, רבי אומר: "זוה דבר השמיטה שמוט", - בשתי שמיטות הכתוב מדבר, אחת שמיטת קרקע ואחת שמיטת כספים. בזמן שאתה משמט קרקע - אתה משמט כספים, בזמן שאי אתה משמט

4. לדברי הרא"ש גיטין ד, יג דברי רב נחמן הם הבסיס "אהא סמכי אמוראי דלקמן רבנן דבי רב אשי דמסרי מילייהו".

5. כך ע"פ גירסת הירושלמי במהד' ווילנא, וכך גרס גם הר"ש סירילאו, והגר"א. אך בכת"י ליידין, וכן בדפוס ונציא, ווילנא, המשפטים: "מכאן סמכו... ופרוזבול דבר תורה...". מופיעים לאחר המשנה הבאה - שביעית י, ב.

קרקע - אי אתה משמט כספים; ותקינו רבנן דתשמט זכר לשביעית. ראה הלל שנמנעו העם מלהלוות זה את זה, עמד והתקין פרוזבול.

תשובת הגמרא היא שיכולת הלל לתקן את תקנת הפרוזבול נבעה מהעובדה שהוא חי בשלהי הבית השני שאז שביעית היא דרבנן, וכל דיני שמיטה ובהם גם שמיטת כספים הם רק זכר למצוות שביעית, ומאחר שהלל ראה שנמנעים מלהלוות תיקן פרוזבול.

בהמשך, שאלה הגמרא על תקנת חכמים לקיים את דיני השמיטה כששביעית לא חלה מהתורה:

ומי איכא מידי, דמדאורייתא לא משמטא שביעית, ותקינו רבנן דתשמט? אמר אביי: שב ואל תעשה הוא. רבא אמר: הפקר ב"ד היה הפקר.⁶

רש"י הסביר שהשאלה היא איך יתכן שחכמים אמרו שהשביעית משמטת ונמצא הלוה גוזל כתוצאה מכך. תשובת אביי היא שהלוה אינו עושה דבר ורק איננו מקיים את המצוה לפרוע החוב, ו'בשב ואל תעשה' חכמים יכולים לעקור דבר מהתורה. על פי דברי רבא במסקנת דבריו, לחכמים יש סמכות לתקן תקנה בתחומי ממונות על פי הכלל שהפקר בית דין הפקר, ולכן ניתן לקבוע שהלוה ישיב את החוב למלווה גם לאחר השמיטה אם המלווה כתב פרוזבול.⁷ לפי רש"י, דברי רבא כאן עונים גם על השאלה הראשונה של הגמרא, 'ומי איכא מידי, דמדאורייתא משמטא שביעית, והתקין הלל דלא משמטא', ובלשונו:

רבא אמר - לעולם בין לרבנן דפליגי אדרבי ואמרי שביעית להשמטת מלוה בזמן הזה דאורייתא ותקין הלל דלא תשמט, בין לרבי דאמר לאו דאורייתא ואמור רבנן דתשמט, לא תיקשי דבר. בדבר שבממון אין כאן עקירת דבר מן התורה במקום סייג וגדר דהפקר ב"ד בממון היה הפקר.

רש"י לא הזכיר כלל את דברי מדרש ההלכה הלומד על מוסר שטרותיו וכן על פרוזבול מדרשת פסוק, וכפי שהגמרא בבבלי לא מזכירה זאת. בהקשר זה רש"י נאמן

6. גם בתלמוד הירושלמי שביעית י', ב וכן בירושלמי גיטין ד', ג שאלו: "והלל מתקין על דבר תורה?" ושם מובא גם כן ההסבר ששביעית בזמן הזה דרבנן, ושתקנת הפרוזבול מבוססת על כך. אך לא שאלו שם מהכיוון ההפוך, אם שביעית לא משמטת איך יתכן שחכמים תקנו שכן תשמט. הכלל: הפקר בית דין הפקר מופיע כבר בתוספתא שקלים (ליברמן) א', ג. וכן נזכר בירושלמי שקלים א', ב, ובירושלמי פאה ה', א. אך לא נזכר כלל בהקשר של פרוזבול. ראה: עמיחי רדזינר, "הפקר בית דין הפקר" - במקורות תלמודיים, סידרא, טז (תש"ס), עמ' 111-133.

7. בהמשך הגמרא בגיטין לו, ב מתקיים דיון מה המקור מהפסוקים לכה של חכמים להפקיע ממון.

לפרוש הבבלי את עצמו, ועל פי דברי רבא. כך כבר כתב רש"י בגיטין לו, א בתחילת הסוגיה בעת הצגת המשנה בשביעית (י, ג) על תוכן הפרוזבול:

מוסרני לכם - את שטרותי שאתם תהיו נוגשים ואני לא אגוש. ולקמן מוקי דיש כח בידם להפקיע ממונו של זה וליתן לזה במקום שיש סייג ותקנה.

אך התוספות הזכירו בדבריהם את דברי מדרש ההלכה ולדעתם יש לראות את המדרש כבסיס לכל הדיון בסוגיה. על שאלת הגמרא, 'מי איכא מידי דמדאורייתא משמט שביעית ותיקן הלל דלא משמט', כתבו התוספות (ד"ה מי):

השתא לא בעי רבא לשנויי אהך קושיא דהפקר ב"ד היה הפקר כדמשני בתר הכי, משום דקשיא ליה דלא היה לו להלל לעקור שביעית שהיא דאורייתא.

לדברי תוספות, כאן לא מתאים להשיב את תשובת רבא שהפקר בית דין הפקר, כי שאלת הגמרא היא מה הסיבה שהלל עקר את מצוות שמיטת כספים, כשבבסיס השאלה מונחת ההנחה ששביעית בזמן הזה מהתורה. השאלה בשלב זה אינה עוסקת ביכולת המשפטית לתקן כזו תקנה אלא במניע. מדברי התוספות יש ללמוד שהם אינם הסכים לדברי רש"י בהמשך שכתב שדברי רבא: "הפקר בית דין הפקר" עונים גם לשאלה הזו של הגמרא. התוספות המשיך עוד וכאן הזכיר את מדרש ההלכה:

ואף על גב דדרשינן בספרי "ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך" (דברים טו, ג) ולא של אחיך בידך. מכאן אמרו "המלוה חבירו על המשכון והמוסר שטרותיו לב"ד אין משמיטין", מ"מ לא היה לו לעשות תקנה ללמד לעשות כן שביטל בכך השמטת כספים שצותה תורה.

לדבריהם, קושיית הגמרא מבוססת על כך שיש מקור לתקנת הפרוזבול על בסיס ההלכה שמוסר שטרותיו לבית דין לא משמט, והלכה זו נלמדה מהפסוק. קושיית הגמרא היא מה ראה הלל לעשות תקנה גורפת שמבטלת את מצוות שמיטת כספים מהתורה. כאשר למלוה יש בעיה עם הלווה והוא מוסר שטרותיו לבית דין שיגבו חובותיו, אלו הם מקרים בודדים. אך תקנת הפרוזבול היא תקנה גורפת שמבטלת את מצוות שמיטת כספים, ועל כך שאלה הגמרא מה ראה הלל לעשות כן.

בסוף דבריהם חידדו התוספות את ההבדל ביניהם לבין רש"י והסבירו כיצד להבנתם פירש רש"י את מדרש ההלכה:

ובקונט' פירש דרבא קאי נמי לשנויי פרכא דהכא. ודרשא דספרי עיקרה אמלוה על המשכון. דמוסר שטרותיו הוי מטעם דהפקר ב"ד היה הפקר, אלא דאקרא קסמיך לה.

תוספות ציינו שלשיטת רש"י, דברי רבא הפקר בית דין הפקר הם תשובה גם לשאלה הראשונה של הגמרא, אך כאמור להבנת תוספות עצמם דברי רבא אינם קשורים לשאלה זו משום שלהבנתם שאלת הגמרא לא עסקה ביכולת המשפטית לתקן את

תקנת הפרוזבול אלא בסיבה לתקנה כשבעקבותיה בטלה מצוות השמטת כספים. ביחס לדרשת הספרי כתבו תוספות שלפי רש"י דרשת הספרי עיקרה להסביר מדוע המלווה על המשכון לא משמט, אך מוסר שטרותיו לבית דין לא משמט לדעת רבא מפני שהפקר בית דין הפקר, ודרשת הפסוק על מוסר שטרותיו היא אסמכתא בלבד.

ההבדל בין רש"י לתוספות הוא מה היא פעולת הפרוזבול. לפי רש"י המלווה מוסר את שטרי החוב של הלווים לבית דין ובית דין נותן לו ייפוי כח באמצעות הפרוזבול שהוא יכול לגבות את החובות. כיוון שמדובר על מסירה ממשית של השטרות, וכיוון שמהתורה אין משמעות למסירת השטרות והיא אינה משנה לכשעצמה את גדרי המצוה, יש צורך לנמק את פעולת בית הדין בנימוק משפטי – הפקר בי"ד הפקר. ואילו לפי התוספות המלווה לא מוסר שטרות של ממש לבית הדין, והמסירה היא מודעה לבית דין. אין צורך בפעולה של גביה, מפני שהחובות נחשבים כאילו הם כבר גבוים מרגע מסירתם לבית הדין. יסוד הפרוזבול מופיע בדרשת הפסוק על מוסר שטרותיו, אולם אין זו מסירה ממש של השטרות וחכמים הרחיבו אפוא את דין התורה.

כאמור שיטת התוספות מבוססת על דברי מדרש ההלכה והירושלמי שלא נזכרים בסוגיית הבבלי, ואילו רש"י צמוד לכתוב בתלמוד בבלי.⁸

2. תקנת פרוזבול של הלל: לדורו או גם לדורות הבאים

גם בהמשך הסוגיה עסקו תוספות בהבדל בינם לבין רש"י בהסבר מהות הפרוזבול. הגמרא בגיטין לו, ב דנה בשאלה הבאה:

איבעיא להו: כי תקיין הלל פרוזבול לדריה הוא דתקיין, או דלמא לדרי עלמא נמי תקיין? למאי נפקא מינה? לבטוליה. אי אמרת לדריה הוא דתקיין מבטלינן ליה, אלא אי אמרת לדרי עלמא נמי תקיין, הא אין בית דין יכול לבטל דברי בית דין חברו – אלא אם כן גדול הימנו בחכמה ובמנין, מאי? ת"ש, דאמר שמואל: לא כתבינן פרוזבול אלא אי בבי דינא דסורא אי בבי דינא דנהרדעא.

רש"י שם הסביר את דברי שמואל שאין כותבים פרוזבול 'אלא אי בבי דינא דסורא אי בבי דינא דנהרדעא' כי צריך בית דין שהם: "אלים לאפקועי ממונא". רש"י אם כן לשיטתו שהסמכות לממש את הפרוזבול היא בשל הכח והסמכות לבית דין להפקיע ממון.

תוספות בגיטין לו, א (ד"ה בזמן) עסקו בשאלה מה ראה הלל לתקן את תקנת הפרוזבול כמאה שנים לפני חורבן בית שני, ולדבריהם עיקר תקנתו היתה לימים שאחר החורבן.

8. הבחנה זו בין רש"י לבין תוספות, ראה גם: יצחק ד' גילת, "השתלשלות של תקנת פרוזבול", פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 217-220. ראה גם: הרב אהרון ליכטנשטיין, "השמטת כספים", מנחת אביב, עמ' 81-90.

את הדיון בגמרא בשאלה 'כי התקין הלל פרוסבול לדריה הוא דתקין, או דלמא לדרי עלמא נמי תקין' הסבירו תוספות כך:

לאו לדריה ממש אלא לדור הסמוך אחר חורבן. אי נמי ההיא בעיא אליבא דרבא דמשני הפקר ב"ד היה הפקר.

הבעיה שהגמרא מעלה האם הלל תיקן לדורו או לכל הדורות, מובאת מיד לאחר שהגמרא עסקה בבירור דברי רבא, מנין שהפקר בית דין הפקר, ומבחינת הרצף ניתן בהחלט לפרש שהבעיה היא רק ע"פ הסברו של רבא. המהר"ם שיף הסביר כך את דברי התוספות הללו: "היינו לפירוש רש"י דקאי דרבא אדלעיל נמי". על פי הסברו של המהר"ם שיף, התוספות הסבירו כך את שאלת הגמרא רק ע"פ רש"י שפירש את דברי רבא שהפקר בית דין הפקר בשני מישורים: היכולת לתקן פרוזבול כך ששביעית לא תשמט בהנחה ששביעית בזמן הזה מהתורה, והיכולת לתקן חיוב שמיטת כספים בהנחה ששביעית בזמן הזה מדרבנן. כאמור לפי תוספות (בד"ה מ"י) דברי רבא לא מתייחסים לשאלה במישור הראשון, כי השאלה היא מה הסיבה שהלל עקר את מצוות שמיטת כספים, כשבבסיס השאלה מונחת ההנחה ששביעית בזמן הזה מהתורה.

3. מלווה על משכון אינו משמט

במקום נוסף בסוגית פרוזבול בגמ' בגיטין (לו, א-לז, ב) הזכיר רש"י את הנימוק שפרוזבול מבוסס על הכח שיש לבית דין להפקיר או להפקיע ממון. בהמשך הסוגיה בגיטין לז, א נאמר:

תנן התם: המלווה את חבירו מעות על המשכון, והמוסר שטרותיו לבית דין - אין משמטין. בשלמא מוסר שטרותיו לב"ד, דתפסי להו בי דינא, אלא מלווה על המשכון מאי טעמא? אמר רבא: משום דתפס ליה.

רש"י פירש את 'מוסר שטרותיו דתפסי להו בי דינא': "והפקרן הפקר וגבי מלווה לא קרינן ביה 'לא יגוש' ". רבא הוא זה שנימק את הדין של מלווה על המשכון וגם כאן הנימוק לדין מוסר שטרותיו הוא משום הפקר בית דין הפקר, אותו נימוק שנימק רבא מדוע היתה לחכמים סמכות לתקן מצוות שמיטת כספים מדרבנן זכר לשביעית, ומדוע היתה להלל סמכות לתקן את תקנת הפרוזבול כשראה שנמנעים מלהלוות. יושם לב שאת הנימוק: "דתפסי להו בי דינא" אומרת הסתמא דגמרא, והדברים לא נאמרו בשם רבא, ורק הנימוק על מלווה על המשכון נאמר בשמו של רבא.

באשר למלווה על המשכון הסביר רבא שהוא לא משמט: "משום דתפס ליה". רש"י פירש: "דתפסי ליה - ואינו נוגשו ותובעו כלום". ההנחה היא שהלווה רוצה את המשכון בחזרה, ועל כן הוא יחזיר, אך המלווה לא נחשב כמי שנוגש את הלווה. מהבחינה המשפטית לא נעשית כאן שום פעולה הנוגדת לצו התורה.

אך תוספות שם פירשו (ד"ה דתפסי ליה): "פי' בתורת משכון ודרשינן בספרי 'ולא של אחיך בידך' ". תוספות הסבירו את נימוקו של רבא, 'משום דתפס ליה', ע"פ דברי

מדרש ההלכה ולפיו אין איסור לנגוש כאשר רכושו של אחיך, המשכון של הלווה, נמצא בידך, ביד המלווה. גם כאן בולט ההבדל בין רש"י לבין תוספות. רש"י הסביר שהמלווה איננו תובע דבר במצב כזה, ואילו תוספות נימק את דברי רבא ע"פ הכתוב במדרש ההלכה.

כך גם הסביר תוספות את המשך הסוגיה. הגמרא שאלה:

אמר ליה אביי: אלא מעתה, הלווה ודר בחצרו דתפיס ליה, הכי נמי דלא משמט!
אמר ליה: שאני משכון דקני ליה, מדרבי יצחק. דאמר רבי יצחק: מנין לבעל חוב שקונה משכון? שנאמר: "ולך תהיה צדקה" (דברים כד, יג), אם אינו קונה - צדקה מנין? מכאן לבעל חוב שקונה משכון.

התוספות שם דנו בדברי ר' יצחק האם קניין המלווה במשכון נאמר רק כאשר הוא לקח את המשכון שלא בשעת הלוואתו או גם כאשר הוא לקח את המשכון בעת הלוואתו, ועל כך כתבו (ד"ה שאני משכון):

וי"ל דמסתבר ליה להש"ס מאחר דקני ליה מדרבי יצחק שלא בשעת הלוואתו, אלים נמי שיעבודיה בשעת הלוואה דלא משמט, דקרינן ביה 'ולא של אחיך בידך'.

תוספות הניחו שהדיון בגמרא על פרשנות דברי ר' יצחק מבוסס על דרשת מדרש ההלכה: "ואשר יהיה לך את אחיך תשמט ידך" (דברים טו, ג) ולא של אחיך בידך, עם זאת שמדרש ההלכה לא נזכר כלל בסוגיה כאן.⁹ זהו אם כן קו עקבי בתוספות לפיו הדיון בגמרא מושתת על דרשת הפסוקים בענין מלווה על המשכון ומוסר שטרותיו.

ד. סיכום: תקנה דתית או תקנה חברתית כלכלית

את עמדות רש"י ותוספות ניתן למקד בשלושה מישורים: מהי תקנת הפרוזבול, מה החידוש בה ופרשנות הסוגיות בבבלי והיחס למדרש ההלכה ולירושלמי.

רש"י:

א. תקנת פרוזבול: המלווה ימסור את שטרי החוב של הלווים לבית דין ובית דין ייתן ייפוי כח למלווה באמצעות הפרוזבול שהוא יכול לגבות את החובות. כיוון שמדובר על מסירה ממשית של השטרות, וכיוון שמהתורה מסירת השטרות לכשעצמה אינה

9. פרשנות כזו לדברי ר' יצחק מופיעה בתוספות במקומות נוספים: פסחים לא, ב ד"ה ברבי יצחק; קידושין ח, ב בד"ה משכון; בבא מציעא סז, ב ד"ה ושביעית; בבא מציעא פא, ב ד"ה והא אידי.

משנה את גדרי הדין, יש צורך לנמק את תכלית הפעולה של בית הדין בנימוק משפטי, וכדברי רבא – הפקר בי"ד הפקר.¹⁰

ב. **החידוש:** תקנת הפרוזבול מושתתת על דין מוסר שטרותיו אינו משמט. אלא שהלל פישט תהליך, ולפי התקנה כל מלווה יכול למסור שטרותיו, ולא רק במקרים חריגים שמלווה לא הצליח לקבל את החזר החובות מהלווים. גם דין מוסר שטרות לכשעצמו אינו מהתורה אלא הוא תקנת חכמים שמקורה בדין הפקר בית דין הפקר.

ג. **פרשנות הסוגיה בבבלי:** רש"י בפירושו בסוגית פרוזבול בגיטין ובאזכורים נוספים בש"ס, היה צמוד למהלך הסוגיה, ופירש את יכולת בית הדין לקבוע שחוב אינו נשמט על פי דברי רבא 'הפקר בית דין הפקר'. דרשת הפסוק שמופיעה בספרי ובירושלמי אינה נזכרת בפרשנות רש"י, והיא רק אסמכתא.

ממכלול הדברים יש ללמוד שרש"י פרש את תקנת הפרוזבול במישור הדיני משפטי. העברת כח הגביה ליד בית דין אינה מפקיעה מצד עצמה את מצוות שמיטת כספים מאחר שחובת שמיטת כספים חלה גם על בית דין, ולבית דין יש סמכות להפקיר מכח הפקר בי"ד הפקר.

תוספות:

א. **תקנת פרוזבול:** המלווה לא מוסר שטרות של ממש לבית הדין. המסירה היא מודעה לבית דין. אין צורך בפעולה של גביה, שכן משמעות התקנה אינה שהחוב כבר גבוי. היסוד של פרוזבול מופיע בדרשת הפסוק במדרש ההלכה על מוסר שטרותיו.

ב. **החידוש:** מוסר שטרותיו ופרוזבול הן שתי פעולות. הלל הרחיב את דין מוסר שטרותיו וחידש שאין צורך למסור שטרות אלא מספיקה הודעה בע"פ לבית הדין על החובות, ופרוזבול יעיל גם לחובות בעל פה.

ג. **פרשנות הסוגיה בבבלי:** הפרשנות של הסוגיות בתלמוד בבלי מבוססת על דרשת הפסוק כפי שהיא מופיעה במדרש ההלכה בספרי וכן בירושלמי.¹¹

10. אמנם בפני יהושע בגיטין לו, ב (ד"ה אמר רבא) כתב: "פרוזבול שמצד הפקר ב"ד, הוי ליה כגבוי ועומד משעת כתיבת הפרוזבול". אך נראה שהעובדה שביד המלווה שטר פרוזבול אינה מחשיבה עדין את החוב כגבוי. זה ייפוי כח שמאפשר לגבות, אך לא נחשב גבוי.

11. יש שהציעו לבסס את עמדת תוספות ע"פ דברי המשנה האומרת: "וכל מעשה בית דין אין משמטין" (משנה שביעית י', ג). ראה: דוד הנשקה, "כיצד מועיל הפרוזבול? לתולדות ביאורה של תקנת הפרוזבול", שנתון המשפט העברי, כב (תשס"א-תשס"ד), עמ' 71-106; הרב שג"ר, "תקנת הפרוזבול ודרכה של תורה שבעל פה", שיעורים בגמרא – שמיטה, עמ' 82-106. לפי הצעתם, מסירת מודעה על פרוזבול נחשבת כמעשה בית דין. מה הוא מעשה בית דין? בירושלמי שביעית י', א נאמר: "וכל מעשה בית דין – אילו גזרי דינים". וכך פסק זאת הרמב"ם בהלכות שמיטה ויובל ט', טו: "המוסר שטרותיו לבית דין ואמר להם אתם גבו

ממכלול הדברים נראה שתוספות פירשו את תקנת הפרוזבול כהלכה במישור האיסורי. יסוד ההיתר נרמז בדרשת הפסוק, וממנו יש ללמוד שאין איסור נגישה כאשר כח הגביה הוא ביד בית דין (וכך במצב בו משכון הלווה ביד המלווה).¹² בתקנת הפרוזבול יש שלושה מעגלים: תקנה דתית ("ועברו על מה שכתוב בתורה"), תקנה חברתית ("ונמנעו מלהלוות זה את זה"), ותקנה כללית ("מפני תיקון העולם").¹³ רש"י ותוספות הדגישו בדבריהם את ההיבטים השונים של העניין. רש"י הדגיש את הפן החברתי כלכלי והדיון הוא על הכח לתקן תקנה שיש לה השלכות ממוניות, ותוספות הדגישו את הפן הדתי, הלימוד מהפסוקים שעל בסיסם תיקן הלל את תקנת הפרוזבול.

לי חובי זה אינו נשמט שנאמר 'ואשר יהיה לך את אחיך' וזה בית דין תובעין אותו. וכן בית דין שחתכו את הדין וכתבו איש פלוני אתה חייב ליתן לזה כך וכך אינו נשמט, שזה כגבוי הוא וכאילו בא לידו ואינו כמלוה". הרמב"ם ציטט אף הוא את דברי המדרש הלכה והירושלמי בענין מוסר שטרותיו (וראה להלן הע' 13), וחיבר לכך את מעשה בית דין שלא נשמט. הקשר בין מעשה בית דין לבין פרוזבול מופיע בכמה מקורות בתוספתא. בתוספתא שביעית (ליברמן) ח', ז: 'ר' יהודה אומר פרוזבול המקושר הדיינין חותמין מבפנים והעדים מבחוץ. אמרו לו: אין מעשה בית דין צריכין קיום'. בתוספתא בבא מציעא (ליברמן) א', ט: "גזרי בית דין ופרוסבולין הרי זה יחזיר לפי שכתובין על שמו בין שמצאן בשוק ובין שמצאן בין שטרותיו של אביו". בתוספתא בבא בתרא (ליברמן) י"א, ז: "גזרי דינין ופרוסבולין שלא מדעת שניהן ורבי אומר אומר אני שאין כותבין פרוזבול אלא מדעת הלוה". אך קשה לקבל הצעה זו. אין אזכור בשום מקום בדברי התוספות לכך שהם ראו בפרוזבול מעשה בית דין. בנוסף גזרי דיינים הכוונה שדווקא כשהדיינים כתבו פסק דין בו נאמר שפלוני חייב לתת לאלמוני כך וכך, ונתנו זאת לתובע, אז הוא כגבוי ואינו משמט. אך אם לא כתבו וממילא עדין לא נתנו לתובע בכתב את פסק דינם לפני סוף השמיטה, שביעית משמטת. מקורות רבים בענין: הרב צבי כהן, שמיטת כספים ופרוזבול, עמ' רז-רי. הרמב"ם בהל' שמיטה ויובל ט, טז הזכיר את דרשת הפסוק בהקשר של מוסר שטרותיו לבית דין: "המוסר שטרותיו לבית דין ואמר להם אתם גבו לי חובי זה אינו נשמט שנאמר 'ואשר יהיה לך את אחיך' וזה בית דין תובעין אותו". בהלכה טו עסק הרמב"ם בהלואה על משכון, אך שם לא הזכיר את דרשת הפסוק. מהלכה יז עוסק הרמב"ם בהל' פרוזבול וכתב שם שהפרוזבול מועיל רק כשביעית מדרבנן. הראב"ד השיג עליו וכתב: "א"א זה אינו מחוור, דאביי הוא דאמר הכי אבל רבא פליג ואמר הפקר בית דין הפקר והלכך נוהג בכל זמן". הרמב"ם אם כן דומה בפרשנותו לסוגיה כדברי התוספות, ואילו הראב"ד כשיטת רש"י.

12. ראה בהרחבה בספרי: "הפרוזבול כרקע להיתר המכירה בכתבי הראי"ה קוק", זמני יהודה וישראל, עמ' 114-134.